

بررسی و سیر تحول زندگی و فضاهای جمعی ایرانیان در عصر آل بویه

هدیه دبیری^۱، لیلا زارع^۲*

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۱/۱۹

چکیده

فضای جمعی به عنوان یکی از ارکان سازنده در شکل دهی فضاهای شهر همواره از دیرباز نقش موثری در خلق یک شهر ایده آل داشته است و شکل گیری فضاها در کالبد شهرها به منظور تعامل انسانها از آغاز بشر همواره به عنوان یکی از نیازهای انسان مطرح بوده است. نگاهی بیرونی به تاریخ تشیع نشان از وجود ادوار مختلف با فراز و نشیب های فراوان در این مکتب دارد. در مقاطعی از تاریخ، تشیع در افول و فشار بوده و برخی مقاطع نیز دوران اوج تشیع به شمار می آیند. به طور طبیعی وجود دولت های شیعی در به اوج رساندن مذهب شیعه نقشی انکارناپذیر داشته است که رشد و تعالی علمی و اجتماعی مذهب تشیع در برخی ادوار نتیجه وجود دولت های مقتدر شیعی بوده است. ظهور آل بویه و به قدرت رسیدن آنها در جهان اسلام را می توان از جمله مقاطع اوج تشیع در زندگی و خلق فضاهای جمعی و شهری دانست، لذا این پژوهش به روش تاریخی - تحلیلی با هدف بررسی سیر تحول زندگی در عصر آل بویه و نحوه ایجاد فضاهای جمعی و شهری ایرانیان در آن روزگار نگارش یافته و به بررسی شاخص های معنابخش در فضا پرداخته است.

واژگان کلیدی: زندگی، فضای جمعی، ایرانیان، آل بویه.

^۱ - گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. ایمیل: hedieh.dabiri@yahoo.com

^۲ - گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. ایمیل: zare.leila@gmail.com

مقدمه

فضاهای جمعی به دلیل ماهیتی که در خود دارند می‌توانند بستری برای ایجاد یک واقعه تاریخی، خاطره جمعی، عنصر طبیعی و نظایر آن باشند و به واسطه آنها در ذهن مردم مانا و پایدار شوند و حس تعلق به فضا و هویت را افزایش می‌دهد. فضای جمعی به غیر از جوانب فیزیکی و کالبدی، نوعی فضای ادراکی و نمادین هستند که به صورت نظام مند و مرکب، با توجه به اجتماع و فرهنگ جامعه پیوندی ناگسستنی دارند و نسبت فرهنگی و اجتماعی جامعه در ادراک آن موثر هستند و هم چنین این فضاها حامل میراث تاریخی و فرهنگی جامعه اند. تمامی بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی حکایت از آن دارند که پیشینه معماری ایران به حدود هزاره هفتم پیش از میلاد می‌رسد. از آن زمان تا کنون پیوسته این هنر در ارتباط با مسائل گوناگون، به ویژه علل مذهبی، توسعه و تکامل یافته‌اند. فضاهای جمعی مکانی مناسب برای مردم محسوب می‌شود، زیرا انسان در اثر مشارکت با فردی دیگر ایده‌ها و خلاقیت‌های خود را کشف و در معرض نمایش قرار می‌دهد. انسان در یک فضای جمعی مناسب در تعامل با دیگر افراد دارای تعلق خاطر نسبت به افراد و محیط خویش می‌شود و لذا یک فضا که به عنوان کانونی برای تجمع از آن یاد می‌شود، بایستی دارای ویژگی‌های درخور اهمیتی باشد تا قابلیت جذب شهروندان و ایجاد حس مشارکت در آنان را فراهم سازد. فضای جمعی را می‌توان چنین تعریف نمود مکانی برای تعاملات انسانی که در آن انسان به واسطه حضور و ارتباط با افراد وقایع مختلفی را تجربه می‌کنند و پاسخی در جهت نیاز انسانی در جوامع شهری محسوب می‌شود. این فضاها مکان‌هایی‌اند که بیشترین برخوردها و کنش میان افراد در آن‌ها به وقوع می‌پیوندد و شامل تمام بخش‌هایی از شهرند که مردم به آن‌ها دسترسی فیزیکی و بصری دارند. اهمیت اجتماع در زندگی انسان آن قدر چشمگیر است که اسلام یکی از کارکردهای دین را همبستگی اجتماعی و دورنگه داشتن جامعه از اختلاف میداند لذا با توجه به نقش مهم فضاهای جمعی در ظرف زندگی انسان، شناخت و طراحی خلاقانه آن امری ضروری محسوب می‌شود.

ورود اسلام به ایران باعث تحولات عمیق سیاسی و اجتماعی گردید ولی به این معنی نبود که انسان ایرانی کاملاً فرهنگ خود را از دست بدهد، بلکه با حفظ آن و جذب اسلام، توانست فرهنگ مخلوط اسلامی- ایرانی را پرورش دهد. تسلط اعراب یکی از مهم‌ترین رویدادهای تاریخ اقتصادی و اجتماعی این سرزمین می‌باشد، این واقعه سازمان اقتصادی و اجتماعی، فرهنگ، آیین، زبان و خلاصه، کلیه مظاهر ملی قوم ایران را عمیقاً دگرگون کرد. اگرچه با انتشار آیین اسلام و نفوذ طولانی اعراب، ایران تبدیل به یک جامعه اسلامی گردید ولی بر خلاف بسیاری از ملل مغلوب عرب، هرگز به صورت یک جامعه عربی درنیامد، و همچنین از همان ابتدای امر، قوم ایرانی با خاصیت انعطاف پذیری و تقوا، شروع به تاثیر گذاردن در فرهنگ جامعه اسلامی نمود. در حقیقت جامعه جدید اسلامی از لحاظ نظام اقتصادی - اجتماعی دارای فرهنگی متأثر از تمدن و

راه و رسم نفوذ ایرانیان بوده است که نمود آن در زندگی و ساخت فضاهای جمعی در یکی از دوره های تاریخی که عصر آل بویه است کاملاً مشهود است. لذا در این پژوهش به بررسی زندگی انسان و فضاهای شکل دهنده در دوره آل بویه و اصول معنا دهنده به کالبد فضاهای ساخته شده پرداخته می شود.

۱- حکومت آل بویه

آل بویه از خاندان اصیل ایرانی و شیعی مذهب ساکن منطقه دیلمان ایران بودند که جد آنها ابوشجاع بویه پسر فنا خسرو دیلمی است و نسب آنها به بهرام گور ساسانی می رسد. ابوشجاع سه پسر به نام های علی، حسن و احمد داشت که همراه پدر در دوره تسلط حاکمان آل زیار بر طبرستان به خدمت آنها درآمدند و در دوره ضعیف خلافت عباسی ادعای استقلال کرده و بغداد را تصرف کردند. آل بویه، سلسله ای ایرانی و شیعه، منسوب به بویه معروف به ابوشجاع که در خلال سال های ۳۲۲ تا ۴۴۸ ق/۹۳۳-۱۰۵۶ م، بر بخش بزرگی از ایران و عراق و جزیره تا مرزهای شمالی شام حکومت داشتند.

۲- زندگی ایرانیان در عصر آل بویه

در زمان آل بویه یک سلسله مذهبی ایرانی گرا در جامعه حکومت می کرد. دوران حکومت آل بویه عصر پیشرفت علم و ادب بود و شاهد رشد تعاملات جمعی در فضاهای مختلف اجتماعی هستیم. حاکمان آل بویه علاقه خاصی به اهل علم داشتند و به خصوص از شعرا و علمای حکمت استقبال می کردند. وزیران آل بویه در مقام جذب دانشوران و شاعران از امیران دست کمی نداشتند و با پذیرفتن و جای دادن عالمان و فیلسوفان و دانشمندان و ادیبان در دربارهای باشکوه و مجلل خود از مروجان دانش بودند و با برپا کردن دربارها و مراکز فرهنگی فراوان در خارج از بغداد که تا آن زمان یگانه کانون فرهنگی بود، بر رونق و غنای زندگی معنوی افزودند و آن را با مرتبط ساختن به مقتضیات گوناگون اقوام مختلف جانی تازه بخشیدند. **شهرهای همدان، اصفهان، ری و شیراز که پیش از آن تحت الشعاع بغداد بودند، کانون های جذب فرهنگی شدند** و با این نگاه به دنبال ایجاد کانون های فرهنگی در بین مردمان به منظور ارتقاء علم و هنر بودند و همچنین طالب اصلاحات و عمران و آبادانی بودند. ابوعلی مسکویه انبوهی از این آبادانی ها را برمی شمرد، می گوید عضدالدوله فرمان داد خانه ها و بازارها و مساجد را که در فتنه های بغداد دستخوش آتش سوزی و آسیب شده بود، بازسازی کنند و صاحبان خانه ها را واداشت که آن ها را به زیباترین شکل بسازند و آنان را که دست تنگ بودند، برای این کار وام می داد و اگر غایب بودند، وکیلانی تعیین می کرد که به نیابت از آنان، آن کار را به انجام رسانند و نیز **بیمارستانی** در شیراز و بیمارستان عضدی در بغداد را به پیشنهاد محمد زکریا پایه گذاری کرد و پزشکی نام آور به آنجا برد و تأسیسات ممتاز در آنجا نهاد. در این بیمارستان علاوه بر درمان بیماران، پزشکان، جراحان و داروسازان به تدریس نیز می پرداختند. در این دوران در جهت پرورش انسان ها فضاهای آموزشی بسیاری تاسیس شد و از نظر وسعت و رواج علم و ادب شاید بتوان این دوره را ممتازترین عصرهای اسلامی به

حساب آورد که آدم متز آن را از روی آگاهی «رساناس اسلامی» نامیده است، گذشته از علوم دینی، عموم رشته های علمی از قبیل فنون ریاضی، نجوم، هندسه و انواع پزشکی و طبیعیات و فلسفه و رشته های ادبی مربوط به شعر و علم لغت و اشتقاق و فنون دیگر از قبیل تاریخ و مسالک و ممالک (جغرافیا) در نهایت رونق و رواج بود. در عصر مورد بحث شخصیت های بلندمرتبه علمی به وجود آمدند که شهرت و آوازه آنها به حوزه فرهنگی خودشان باقی نماند و به اروپای قرون وسطی نیز رسید. ایجاد فضاهای جمعی با نگاه علمی با هدف تاسیس کتابخانه و رصدخانه ها بوده است. کتابخانه عضالدوله دیلمی در شیراز چنان عظیم بود که مقدسی می پنداشت هیچ کتابی در انواع علوم تالیف نشده است مگر این که نسخه ای از آن در آنجا هست. وی در توصیف کتابخانه مزبور چنین گوید:

"در ساختمان بزرگ عضالدوله در شیراز محلی به کتابخانه اختصاص دارد و چند تن از افراد مورد اعتماد شیراز به عنوان وکیل و خازن، در آن به خدمت مشغولند. هر کتابی که تا زمان عضالدوله درباره هر علم یا هر چیز نوشته شده، در آن کتابخانه موجود است محل کتابخانه بنایی طولانی است که در هر طرف آن مخزن هایی قرار دارد. کتابهای مربوط به هر علم و فن در حجره جداگانه نهاده شده است فهرست هایی ترتیب داده اند که نام کتابها در آن فهرست ها ثبت گردیده است." «(مقدسی، ۱۴۰۱: ۴۴۹). از کتابخانه های مهم آن روز، کتابخانه صاحب بن عباد و کتابخانه ابوالفضل بن العمید در ری بود. از دیگر فضاهای جمعی که در این دوره رقم خورده است ساختن بازارها و مساجد متعدد بوده است و بازار علاوه بر نقش اقتصادی در برگزاری مراسم های آیینی از اهمیت برخوردار است، به گونه ای که در "اصفهان در عید نوروز، بازارها برپا بود و مردم به جشن و شادی می پرداختند" (بیرونی، ۱۳۲۱: ۲۸۳). عضالدوله در کازرون فارس، بازاری مخصوص کتان بافان ساخت که روزانه بیست هزار درهم درآمد داشت. همچنین بازارچه هایی در مجاورت مسجد جامع رامهرمز بنا کرد که در کمال زیبایی و پاکیزگی بود و سقفی منقش و کاشی کاری داشت. دروازه این بازارچه ها شبها قفل می شد" (متز، ۱۳۶۴: ۵۱۶). بازارهای نوروزی، بسیار زیبا و پر زرق و برق بود. از جشن های که می توان در این دوره نام برد مراسم آب پاشان است که مردم به هم آب می پاشیدند و معتقد بودند که تن آدمی با این کار تمیز و مطهر می شود. این جشن، چه در نام و چه در برگزاری، نمادی از تأثیر فرهنگ ایرانی است و از دیگر جشن ها که با رویکرد شادمانی و همزیستی انسان ها در این دوره می توان نام برد، جشن مهرگان، عید سده، کوسه برنشین، مراسم خوت روز، جشن بهمنگان، جشن باد روز، چهارشنبه سوری، مراسم حمل کاروان نمایشی و امثالهم بوده است که در راستای فرهنگ اصیل ایرانی شکل می گرفته است. آیین های ایرانی، جامعه ای شاد و سرزنده را به رخ می کشیدند که می توانست بسیاری از مشکلات ناشی از فقر و تبعیض های اجتماعی را دست کم در چند صباح برگزاری این مراسم، در طاق نسیان بنهد؛ امری که با پردازشی صحیح و اصلاحی نیکو، امروزه می تواند تاحدودی داری برخی از مشکلات اجتماعی، و نمادی برای یکپارچگی بیشتر ملی باشد. از دیگر فضاهای جمعی شاخص این دوره می توان به کاروانسراها اشاره کرد." در عصر آل بویه هم زمان با احداث بناهای عام المنفع، کاروانسرا سازی نیز رونق بیشتری یافت. حکام آل بویه نیز در منازل بین راه زائران، کاروانسراها و بناهایی برای آسایش مسافران ساختند" (فقیهی، ۱۳۴۷: ۷۷ و آزاد، ۱۳۸۱: ۱۷). از جمله مهم ترین اقدامات این عصر، بازسازی خرابی های بغداد، سدسازی،

احداث آب‌انبارهای بزرگ، رونق کشاورزی، جلوگیری از اختلاف بین شیعیان و اهل سنت، ساخت بیمارستان عضدی در بغداد، بازسازی حرم علوی و حسینی و کاظمین و عسگرین است.

جدول ۱- دلایل ایجاد فضای جمعی در عصر آل بویه (نگارنده)

دوره حکومتی	انواع فضاهای جمعی	رویکرد	هدف
آل بویه	- ایجاد کانون‌های فرهنگی در شهرهای ایرانی (تجمعات اجتماعی برای جشن‌ها و مراسم و...)	- برگزاری محافل علم و ادب و ایجاد دانش در طبقات مختلف جامعه (فضای جمعی فرهنگی)	- ارتقا دانش و اندیشه ایرانی و هنر - رشد در انواع شاخه های علوم
	- اهمیت بازارها و مساجد (محافل عمومی جمعی) و کتابخانه و رصدخانه (محافل علمی تخصصی)	- برگزاری جشنهای اصیل ایرانی به جهت ارتباط میان مردم - اهمیت بازار به لحاظ اقتصادی و فرهنگی	- ایجاد جامعه شاد ایرانی - رشد تعاملات اجتماعی در فضاهای جمعی
	- ساخت بیمارستان و فضاهای بهداشتی	- اهمیت یافتن بهداشت در زندگی جمعی و آموزش و تدریس به پزشکان و مردم	- از نظر وسعت و رواج علم و ادب این دوره را ممتازترین عصرهای اسلامی است (رساناس اسلامی)

۱-۲- اوضاع اجتماعی و فرهنگی ایران در دوره ی آل بویه

دوره ی آل بویه دوره ی درخشش علمی و فرهنگی ایران و جهان اسلام است. این خاندان شیعی ایرانی نقش مهمی در حفظ و گسترش میراث حدیثی، فقهی و کلامی شیعه در ایران و عراق ایفا کردند و به تحکیم پایه ها و مبانی تشیع امامیه و ترویج آن پرداختند. دانشمندان، متکلمین، محدثین، فقیهان، و مفسرین بزرگی چون شیخ طوسی، شیخ مفید، سیدرضی، شیخ صدوق و... تربیت یافتند و با تشکیل جلسات مناظره به شبهات کلامی و فقهی پاسخ دادند. آل بویه به تأسیس مراکز علمی و کتابخانه‌ها و بنای بیمارستان‌های به ویژه در شیراز و بغداد پرداختند و برای تسلط بیشتر بر اوضاع قلمرو خلافت و ترویج تشیع، اقدامات اجتماعی و فرهنگی در خور توجهی انجام دادند. در زمان آل بویه قبور ائمه شیعه مورد توجه قرار گرفت. مشاهد کاظمین، کربلا و نجف را بازسازی کردند و برای ترویج سنت زیارت به اهدای نذورات، موقوفات و ایجاد تسهیلات برای زائرین پرداختند. اقدام مهم دیگر آنها برگزاری جشن عید غدیر بود که همراه بود با برگزاری نماز عید و آذین بندی شهر و برگزاری مراسم جشن ایرانی که هر ساله برگزار می‌شد. علاوه بر این سوگواری عاشورا و محرم را در قالب مقتل خوانی و مرثیه خوانی و تشکیل دسته‌های عزاداری با پوشش سیاه را پایه‌گذاری کردند.

۲-۲- بررسی اقدامات مذهبی در عصر آل بویه

بویه اقدامات زیادی در ترویج و گسترش مهمترین شعائر مذهبی شیعیان امامیه داشت. برخی از این اقدامات عبارتند از :

- **برگزاری عزاداری روز عاشورا:** دسته‌های عزاداری به شکلی که بعدها در دوره صفویه شکل نمایی به خود گرفت، نخستین بار در سال ۳۵۲ قمری به وجود آمد. به دستور معزالدوله، در عاشورای این سال عزای عمومی اعلام شد و از مردم خواسته شد که با پوشیدن جامه سیاه، اندوه خود را نشان دهند. زنان با موی پریشان و چهره سیاه کرده از خانه‌هایشان خارج می‌شدند و بر سر و صورت

می‌کوفتند و جامه بر تن می‌دریدند و در عزای امام حسین (ع) می‌گریستند (ابن خلدون، ۱۳۹۱: ۴۲۵). به احترام این روز، خرید و فروش ممنوع شد، قصابان ذبح نکردند و صنف آشپز غذا نپختند و سقاها از کار بازداشته شدند و چادرهایی در بازارها برپا شد (ابن الجوزی، ۱۳۴۲: ۴۲۷). بنا به نوشته ابن الجوزی، در این روز گریه و شیون برای امام حسین (ع) و نوحه‌خوانی و برپایی ماتم برای آن امام برگزار شد (همان).

- **برگزاری جشن عید غدیر:** فرمانروایان آل بویه، به دلیل علاقمندی مذهبی خویش، به بزرگداشت واقعه غدیر خم به منزله عید بزرگ شیعیان پرداختند. به دستور معزالدوله، از سال ۳۵۲ قمری، برپائی جشن به مناسبت عید غدیر در بغداد آغاز شد (ابن خلدون، ۱۳۹۱: ۴۲۵). در سال‌های بعد نیز حکمرانان آل بویه نسبت به برگزاری جشن غدیر خم اهتمام داشتند.
- **گسترش سنت زیارت قبور ائمه شیعه:** یکی دیگر از سنت‌های شیعه که در زمان آل بویه مورد توجه فراوان قرار گرفت، زیارت قبور امامان شیعه بود. بدین منظور آنان نسبت به قبور ائمه مدفون در عراق اقداماتی انجام دادند؛ مرمت و بازسازی قبور ائمه (ع)، برپا کردن گنبد و بارگاه باشکوه بر مزار ایشان، (ذهبی، ۱۴۰۵: ۳۳۲) اهدای نذورات و اختصاص موقوفات به این زیارتگاه‌ها، ایجاد تسهیلات برای زائران و تشویق مردم به سکونت در جوار این مکان‌های مقدس و اعطای مستمری و صلّه به مجاوران این بارگاه‌ها (بغدادی، ۱۴۰۷: ۴۲۴)
- **نحوه اذان گفتن:** یکی از نشانه‌های بارز شیعیان، گفتن عبارت حی علی خیر العمل در اذان است. با روی کار آمدن آل بویه در بغداد در سال ۳۵۶ قمری تا اوایل غلبه سلجوقیان، ذکر این فراز در اذان مرسوم شد (مقریزی، ۱۹۴۲: ۱۸۴).
- **ترویج استفاده از مهر و تربت امام حسین (ع):** استفاده از مهر نماز، به‌خصوص مهری که از تربت امام حسین (ع) ساخته شده باشد، از نشانه‌های دیگر شیعیان امامیه محسوب می‌شود. در دوران آل بویه، افرادی بودند که از تربت امام حسین (ع) تسبیح و مهر تهیه می‌کردند و به مردم هدیه می‌دادند (ثعالی، ۱۳۵۲: ۱۸۳).
- **۳-۲- خدمات عمرانی و رفاهی آل بویه عبارتند از:**
  - الف. ساختن استراحت گاه و پاسگاه‌هایی میان راه‌ها به منظور آسایش مسافران و رهگذران؛
  - ب. مقرر کردن کمک ماهیانه برای افراد بی بضاعت و تنگ دست؛
  - ج. ساختن بازارها و مساجد متعدد؛
  - د. ساختن بیمارستان عضدی در بغداد؛
  - هـ. احداث بیمارستان اصفهان؛
  - و. احداث ساختمانی به نام دار الشفاء یا دار المجانین (بیمارستان) در بغداد (فقیهی، ۱۳۴۷: ۱۲۷).

۳- بررسی فضاهای شاخص در عصر آل بویه

در عصر آل بویه هنر و اندیشه ساسانی نفوذ و تداوم بیشتری یافت و "الگو و طرحی نیز برای معماران و هنرمندان دوران اسلامی در عصر آل بویه گردید" (Busse, 1973: 49). بر اثر تلاش‌های ایرانیان به ویژه حکام آل بویه سرزمین‌های ایرانی در مرکز، جنوب و غرب ایران استقلال سیاسی و فرهنگی خود را از دستگاه خلافت به دست آوردند و جنبه‌هایی از تمدن ایرانی دوباره احیا شد و فنون و صنایع ایرانی فرصت تداوم، پیشرفت و توسعه یافت. هنر در این زمان هر چند تا حدی تحت تأثیر اسلام قرار گرفت، اما نیاز به تداوم هنر و صنایع و نیز کوششی که در حفظ و احیای آثار ملی و سنت‌های باستانی در میان ایرانیان تا سده‌های چهارم و پنجم وجود داشت، به ویژه هنرهای نظیر معماری و فلزکاری را شدت متأثر از هنر باستان و به ویژه دوره ساسانی ساخته است که در زیر به بررسی شاخص‌های موثر در شکل‌دهی و اهمیت ایجاد فضاهای جمعی در این عصر پرداخته می‌شود.

جدول ۲- بررسی فضاهای جمعی آل بویه

فضاهای شاخص عصر آل بویه

آرامگاه فخرالدوله دیلمی	ایوان مسجد جامع نیریز	دوازه قرآن شیراز			
 <p>تنها تصویر باقی مانده از آرامگاه</p> <p>بنایی که در زمان محمدشاه قاجار گنبدش ویران شده اما خودش هنوز پابرجا بود اما امروز تنها بی این بنا باقی مانده است</p>	 <p>ارتفاع بلند ایوان به نسبت فضاهای مجاور</p>	 <p>نمایی از دروازه قرآن و تنگه الله اکبر - دهه ۱۹۲۰ میلادی</p> <p>عصر شاخص فضای جمعی</p>			
<p>موقعیت قرارگیری: ری</p>	<p>نوع بنا: آرامگاه</p>	<p>موقعیت قرارگیری: نی ریز (فارس)</p>	<p>نوع بنا: مسجد</p>	<p>موقعیت قرارگیری: شیراز (فارس)</p>	<p>نوع بنا: دروازه</p>
<p>عملکرد: مذهبی</p>		<p>عملکرد: مذهبی</p>		<p>عملکرد: شهری</p>	
<p>ویژگی ها: - هنگامی که اسلام به ایران آمد هیچ سنت آرامگاهی آن گونه که بعدها در آل بویه ما شاهد آن هستیم وجود نداشت تا ادعا کنیم که ممکن است الهام بخش مسلمانان برای احداث چنین بناهایی بوده باشد (براند، ۱۳۸۶: ۵۹) (شیوه ی نوین ساخت بقعه متبرکه و توجه به اموات) - آل بویه به ایجاد آرامگاه برای خود، ائمه و امام زادگان اهمیتی ویژه قابل بودند و الهام از آتشکده ها و معابد را به عنوان الگوی ساخت آرامگاه استفاده کرده اند. - آرامگاه های شاخص نظیر آرامگاه دیلمی و بقعه امام در یزد، آرامگاه بی بی شهربانو، - مجد الدوله- رکن الدوله دیلمی در ری از آرامگاه هایی با سبک آل بویه هستند. - مقابر آل بویه اصولاً با سنت دیرین ایرانی یعنی دفن اموات در کوهستان همراه بوده است</p>		<p>ویژگی ها: - ایوان اصلی این مسجد در سال ۳۴۰ هجری قمری ساخته شده است. (زمانی، ۱۳۹۰: ۱۰۶) - یکی از قدیمی ترین مساجد تک ایوانی است و با الهام از معماری ساسانی ساخته شده است. (ایوان رفیع و بلند آن از نظر تناسب و نوع پوشش به کاخ های ساسانی شباهت دارد. -محمد بن احمد شمس الدین المقدسی» در کتاب «احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم» در نیمه اول سده چهارم هجری قمری انتهای معرفی نی ریز از مسجدی در کنار بازار یاد کرده و گفته است: و نیریز کبیره الجامع الی جانب السوق... - عنصر اصلی پلان این مسجد را یک ایوان عمیق (به عمق ۱۸ و عرض ۵/۷ متر) تشکیل می دهد که تا دیوار پستی که محراب در آن قرار گرفته، ادامه می یابد در گوشه ی شمالی این بنا مناره ای که احتمالاً به همان ساخت اولیه مربوط است، قرار دارد که سادگی و استحکام خاصی دارد ... (محمدی، ۱۳۹۱: صص ۱۳۳-۱۲۹).</p>		<p>ویژگی ها: - این دروازه به دستور عضدالدوله دیلمی (امرای آل بویه) ساخته شده است. وجه تسمیه آن بخاطر قرآنی است، که به دستور امیر در آن گذاشته شده بود تا مسافران به سلامت از زیر آن عبور کنند. - برخی از پژوهشگران معتقدند، نمای کلی آن است اقتباس از آرامگاه کوروش کبیر است که به صورت پلکانی ساخته شده است. - تاکید بر باورهای مذهبی و ایجاد فضایی در بدو ورودی شهر (نگاه معناگرایانه).</p>	

جدول ۳- بررسی فضاهای جمعی آل بویه

فضاهای شاخص عصر آل بویه

آرامگاه سلطان عطابخش		بیمارستان عضدی		گنبد علی	
		 <p>تنها تصویر به جا مانده از بنا</p>		 <p>گنبد علی (گدار، ۱۳۶۷: ج ۳: ۲۲۰)</p> <p>نسبت ۳ به ۱</p> <p>استفاده از پله به عنوان حس دعوت کننده</p>	
موقعیت قرار گیری:	نوع بنا: آرامگاه	موقعیت قرار گیری:	نوع بنا: بیمارستان	موقعیت قرار گیری:	نوع بنا: آرامگاه
کاشان		نی ریز(فارس)		ابركوه(یزد)	
عملکرد: مذهبی		عملکرد: خدماتی		عملکرد: مذهبی	
<p>ویژگی ها: - این آرامگاه بیرون از دروازه‌ی قدیم اصفهان - کاشان قرار دارد و به یکی از فرزندان موسی بن جعفر (ع) منسوب است. بنای اصلی بقعه امامزاده سلطان عطابخش، به دوره آل بویه (۴۴۷-۲۲۰ هـ-ق) تعلق دارد.</p> <p>- طراحی ساده بنا و ایجاد حس آرامش در مخاطب به واسطه بهره مندی از فرم ساده و رنگ های آرام بخش منجر به حس دعوت شونگی در افراد می شود.</p>		<p>ویژگی ها: - از جمله اقدامات مهم آل بویه و شخص عضدالدوله در زمینه پیشرفت علم پزشکی، تلاش فراوان او در احداث بیمارستان بود. نکته جالب در مورد شیوه کاری در اغلب این بیمارستان ها مشابهت زیادی است که میان آنها و مراکز درمانی دانشگاهی امروزی وجود دارد. پزشکی دوران آل بویه - یک دوره اوج و شکوه از تاریخ پزشکی اسلامی است.</p> <p>- بیمارستان عضدی در سال ۳۵۷ هجری گشایش یافت عضدالدوله ریاست آن را به «جبریل» پزشک معروف شیراز واگذار کرد. "در اطراف بیمارستان عضدی حدود صد دکان آباد قرار داشت. به بیماران لحاف و تشک داده می شد. دلاک، آشپز و دربان در آنجا مشغول خدمت بودند و باغی جنب بیمارستان قرار داشت که میوه های آن به مصرف بیماران می رسید" (انجم آبادی، ۱۳۷۵: ۷۷۵)</p> <p>- ویژگی شاخص این بنا مدرن بودن و فراهم کردن خدمات درمانی است.</p> <p>- بیمارستان عضدی، شیراز، اصفهان، بیمارستان سیار و تیمارستان از فضاهای درمانی شاخص این دوره است.</p>		<p>ویژگی ها: - این بنا آرامگاه امیرعمید الدین شمس الدوله دیلمی به دستور فرزندش فیروزان به سال ۴۴۸ ساخته شده است.</p> <p>- گنبد عالی نمونه های جالب معماری در نوع خود محسوب می شود که بصورت هشت ضلعی از سنگ و ساروج بنا شده و در پایه گنبد به صورت مدور درمی آید و گنبد بر فراز آن قرار دارد. پایه این گنبد هشت گوش اضلاع کوچکتر ۵/۴ متر و اضلاع بزرگتر ۸/۶ متر و ضلع بین این دو ۳/۲ متر است. " داخل بنا چیزی جز یک محراب، که از گچ ساخته شده دیده نمی شود و آثار قبرها از میان رفته است" (گدار، ۱۳۸۷، ج ۴: ۲۲۱)</p> <p>- ظرافت در معماری، رعایت تناسبیات و ایجاد حس دعوت کنندگی با استفاده از ارکان طراحی فضا(پله) از ویژگی های شاخص این بنا محسوب می شود.</p>	

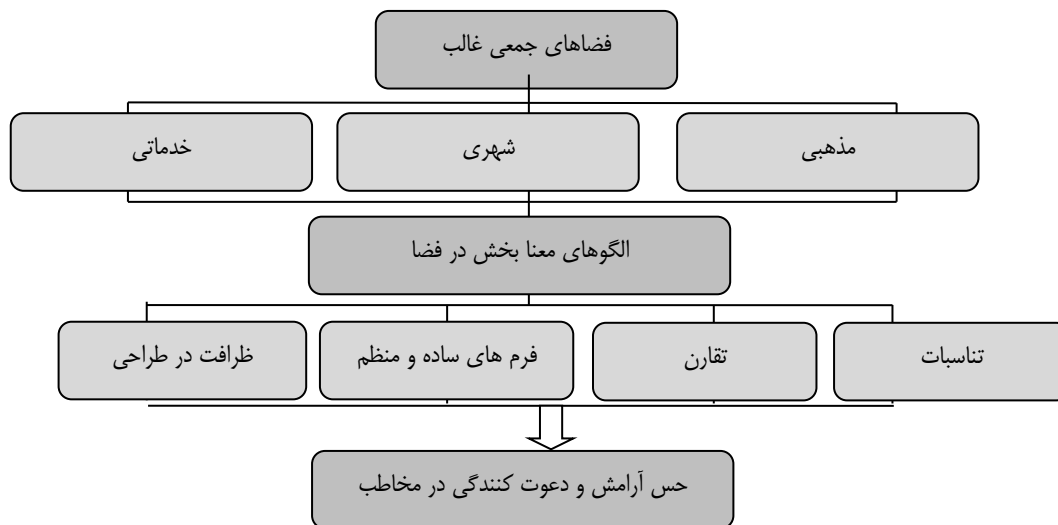
جدول ۴- بررسی فضاهای جمعی آل بویه

فضاهای شاخص عصر آل بویه			
پل کرودیت		میمون قلعه	
			
موقعیت قرارگیری: شیروان	نوع بنا: پل	موقعیت قرارگیری: قزوین	نوع بنا: قلعه
عملکرد: شهری		عملکرد: نظامی	
<p>ویژگی ها: پل کرودیت (پل باریکه) مربوط به دوره آل بویه است و در شهرستان شیروان و چرداول، بخش هلیلان، روستای باریکه واقع شده است.</p> <p>- طول هریک از پایه ها حدود ۱۷ متر و پهنای هریک نیز حدود ۶/۵ متر می باشد .</p> <p>این پل که به سبک بسپاززیبایی ساخته شده دارای چهاردهنه است که پایه های اول (شرقی - غربی) بر روی کوه بناشده و دیگر پایه ها از سنگ های کف رودخانه بالا آمده اند .</p> <p>پل کرودیت دارای چهارطاق بوده که اندازه دهنه هریک از طاقها حدود ۱۱ متر می باشد که متأسفانه طاق دوچشمه آن به کلی ویران شده و سایر قسمت ها نیز در آستانه تخریب قرار دارند .</p> <p>- از این فضا به عنوان عنصری سرویس دهنده که با معماری خلاقانه طراحی شده است می توان یاد کرد که در ساخت آن رعایت تناسب، نظم و طول عظیم آن از ویژگی های شاخص این عنصر شهری محسوب می شود.</p>		<p>ویژگی ها: - میمون قلعه در جنوب شهر قزوین قرار دارد. این قلعه در دو طبقه با دهلیزهای عمود بر هم و اتاق های جانبی ساخته شده است که گنبد میانیش فرو ریخته و بقایایی از ۸ برج آن باقی است. این قلعه بنایی است مربع شکل به ابعاد تقریبی ۷۰ در ۷۰ متر که از خشت های ۳۰ در ۳۰ سانتیمتر با ملات سفته ساخته شده است (تناسبات در طراحی فضا و استفاده از مصالح بومی). طبقه زیرین میمون قلعه از خاور تپه با سه تونل به باختر تپه منتهی می شود و یک تونل شمالی - جنوبی این تونل ها را به هم متصل می سازد.</p> <p>- این قلعه ۲ طبقه است و بررسی های باستان شناسی نشان می دهد که از طبقه پایینی که زیر زمین است به عنوان زندان استفاده می شده است .</p>	

لازم به ذکر است که در این دوره فضاهای جمعی متعددی، در قالب کاربرهای خدماتی، اجتماعی، مذهبی و... که در بالا به آن ها اشاره شده است در بسیاری از شهرهای ایران تاسیس شده اند که در گذر زمان تخریب و از بین رفته اند و در حال حاضر قابلیت دسترسی و تحلیل آن ها فراهم نیست.

۳-۱- جمع بندی شاخص های موثر در ایجاد فضاهای این دوره

برحسب بررسی هایی از ابنیه موجود صورت گرفت رعایت تناسبات و تاکید بر تقارن و ساده انگاری در فضاها از مهم ترین ابزار در طراحی فضاهای جمعی این دوره بوده که با معماری اصیل ایرانی - اسلامی گره خورده است و نمود آن خلق انواع فضاهای جمعی و شهری در راستای پاسخ گویی به نیاز انسان بوده است. فضاهایی با ایجاد مفهومی معناگرایانه در راستای ایجاد محیطی مناسب به لحاظ تعاملات اجتماعی و فرهنگی و به منظور ایجاد تعلق خاطر در اذهان شهروندان در این دوره با الگو برداری از سبک ساسانی و ایجاد مفاهیم اسلامی در خلق فضاهایی نظیر مساجد با کاربری مذهبی و انواع فضاهای خدماتی و شهری نمود یافته است (نمودار ۱).

نمودار ۱- جمع بندی اصول سازنده فضاهای جمعی در عصر بویه

نتیجه گیری

انسان موجودی اجتماعی است و ایجاد فضاهای جمعی در طول تاریخ همواره در راستای پاسخ گویی به نیازهای او مطرح بوده است. انسان با حضور در ظرف مکان قابلیت تعامل و ارتباط با سایر هم نوعان خود را می یابد و از آنجا که هویت انسان به واسطه حضور در فضا رشد می کند، خلق فضاهای جمعی از آغاز زندگی انسان همواره مد نظر بوده است. فرد با حضور در محیط ابتدا به نیازهای اولیه خود پاسخ می دهد و سپس می تواند هویت خود را شکل و ارتقاء دهد، لذا خلق فضاهای جمعی می تواند پاسخی صحیح در راستای نیاز انسان به تعاملات اجتماعی باشد. فضا مجموعه ای از روابط اجتماعی و فرهنگی میان گروه خاص و مکان خاص را در بر می گیرد. بر این اساس می توان اظهار نمود که انسان ها همواره با ایجاد فضاهای جمعی در شهر، نیاز ذاتی خود به برقراری روابط اجتماعی را برآورده کرده اند. حیات جمعی فرصتی جهت رها شدن از تنش های زندگی روزمره، گردهمایی افراد و گروه های مختلف و برقراری تعاملات اجتماعی بین آنها در فضا است. فضای جمعی یکی از اصلی ترین فضاهای شهری است. وجود فضاهای جمعی در سطح یک شهر که افراد بتوانند در آن به فعالیت های گروهی بپردازند، جوابی است در جهت نیاز انسان به زندگی جمعی و حضور در فضا و آنچه در میان تاثیرگذار است، کمیت و کیفیت فضاهاست زیرا محیط کالبدی نقش موثری در رفتار اجتماعی دارد و به آن جهت می دهد.

با سیر تحول در زندگی مردم ایران زمین شاهد آن هستیم که همواره تلاش در ایجاد فضاهای جمعی مطرح بوده است و با ورود اسلام به ایران تغییرات چشمگیری در اندیشه خلق فضاها رخ داده است، زیرا در پرتوی اندیشه‌ی ایرانی-اسلامی به همه نیازهای انسانی (دنیوی-اخروی) در کالبد فضا پاسخ مناسب داده می‌شود. در نهایت باید بیان داشت دلایل ایجاد و اصول انتظام بخشی فضای جمعی بر اساس ارزش‌های ایرانی-اسلامی منجر به فضای جمعی مناسب و با امنیت می‌گردد و دستاورد آن شهری با فضاهای با هویت است. در عصر آل بویه نیز با زیاد فضاهای جمعی در راستای پاسخ‌گویی به نیاز انسان شاهد شکل‌گیری انواع فضاها در مقیاس شهری و تنوع فضایی هستیم به گونه‌ای که این دوره‌ی تاریخی به لحاظ معماری با الگو بردای از عصر ساسانیان در پرتو اندیشه اسلامی در ایجاد شکل دهی فضاهای شهری موفق عمل کرده است.

منابع

- آزاد، میترا، (۱۳۸۱)، معماری ایران در قلمرو آل بویه، تهران: کلیدر.
- ابن خلدون، تاریخ ابن خلدون، ۱۳۹۱ق، ج ۳، ص ۴۲۵؛ همدانی، تَکْمِلَةُ تاریخ الطبری، ۱۹۶۱م، ج ۱، ص ۱۸۳.
- ابن الجوزی، المنتظم فی تاریخ الملوک و الأمم، ۱۳۵۸ق، ج ۷، ص ۱۵؛ ابو المحاسن، النجوم الزاهرة، ۱۳۴۲ق، ج ۲، ص ۴۲۷.
- براند، ربرت هین، (۱۳۸۶)، مقابر در معماری ایران دوره اسلامی، گردآورنده محمد یوسف کیانی، سمت: تهران.
- بیرونی، ابوریحان، (۱۳۲۱)، آثار الباقیه عن القرون الخالیه، ترجمه: اکبر داناسرشت، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- بغدادی، خطیب، تاریخ بغداد، (۱۴۰۷ق)، ج ۱، ص ۴۲۴.
- ذهبی، العبر من خبر من غیر، (۱۴۰۵ق)، ص ۲۳۲.
- زمانی، عباس، (۱۳۴۹)، «مسجد جامع گناباد»، مجله هنر و مردم، شماره ۲۹.
- گذار، آندره، یدا و سیرو، (۱۳۸۷)، آثار ایران، ترجمه: سروقد مقدم، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- فقیهی، علی اصغر، (۱۳۴۷)، شاهنشاهی عضدالدوله (چگونگی فرمانروایی عضدالدوله دیلمی و بررسی اوضاع ایران در زمان آل بویه)، مطبوعاتی اسماعیلیان: تهران.
- مقریزی، السلوک، (۱۹۴۲) م، ج ۴، ص ۱۸۴؛ ابن الجوزی، المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم، ۱۳۵۸ق، ج ۸، ص ۱۶۴.
- متز، آدام، (۱۳۶۴)، تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، جلد ۲ مترجم: علیرضا ذکاوتی فراگزلو، تهران: نشر امیرکبیر.
- محمدی گیلانی، محمد، (۱۳۷۱)، درسهای اخلاق اسلامی، تهران: نشر سایه.
- مقدسی، محمدبن احمد، ۱۴۱۱ (۱۳۸۵)، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، قاهره، ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مولفان و مترجمان ایران.
- نجم آبادی، محمود، (۱۳۷۵)، تاریخچه پزشکی اسلام (تا زمان ظهور دوره اسلام مغول)، تهران: موسسه تهران انتشارات و چاپ دانشگاه.
- Busse, Herbert, (1973), The Revival of Persian Kingship under the Buids, University library of Manchester: 47-69.

Study and evolution of life and collective spaces of Iranians in the era of Al-Buwayh

Hedieh Dabiri, Leila Zare*

Abstract

Collective space as one of the building blocks in shaping urban spaces has always played an effective role in creating an ideal city and the formation of spaces in the body of cities for human interaction has always been one of human needs since the beginning of mankind. . An external look at the history of Shiism shows the existence of different periods with many ups and downs in this school. At some points in history, Shiism has been in decline and pressure, and some periods are considered the peak of Shiism. Naturally, the existence of Shiite governments has played an undeniable role in the culmination of the Shiite religion that the growth and scientific and social excellence of the Shiite religion in some periods has been the result of the existence of powerful Shiite governments. The emergence of the Buwayhids and their rise to power in the Islamic world can be considered as one of the peak periods of Shiism in life and the creation of collective and urban spaces. This research has been written in a historical-analytical method with the aim of examining the evolution of life in the era of Al-Buwayh and how to create collective and urban spaces of Iranians at that time.

Keywords: life, collective space, Iranians, Al-Buwayh.